

Краєвая О. А. ПРОБЛЕМА КРИЗИСА ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД НОРМАТИВНОГО КРИЗИСА ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

В пропонуваній статті розглядається взаємодія і взаємообумовленість двох кризисів, котрі переживає людина підліткового періоду: кризис ідентичності і віковий кризис розвитку. Стаття виступає спробою пошуку точок зіткнення з однієї сторони кризиса ідентичності, як проблеми тотожності і змінення ідентифікаційної матриці особистості, з іншої сторони вікового підліткового кризиса, як втілення нормативного кризиса розвитку повзрослішого чоловіка. Підкреслюється цінність досвіду переживання кризиса ідентичності на етапі вікового кризиса, відзначається конструктивна роль кризиса в цілому, як механізму розвитку особистості. Теоретично здійснюється опис конструктивних (гармонічних) і деструктивних (дисгармонічних) варіантів подолання кризисного періоду особистості підліткового віку.

Ключові слова: віковий підлітковий кризис; ідентичність; кризис ідентичності; нормативний кризис.

Krayeva O. A. PROBLEM OF IDENTITY CRISIS DURING CRISIS NORMATIVE ADOLESCENCE

Co-operation and interconditionality of two crises, that is experienced by personality of juvenile period: crisis of identity and age-related crisis of development, are examined in the offered article. The article comes forward as an attempt of search of points of contiguity from one side of crisis of identity, as problem of equality and change of identification matrix of personality, from other side of the age-related juvenile crisis, as embodiment of normative crisis of development of growing up personality. Without regard to the marked fact of belonging of two investigated crises to the age-related normative crises of development on the essence, the outlined questions of «crisis of teens» and «crisis of identity in teens» need division on by own psychological sense and filling. The value of experience of experiencing of crisis of identity is underlined on the stage of transition of the age-related crisis and the structural role of crisis is underlined on the whole, as a mechanism of development of personality. Basis of crisis of identity of teens is made by the marked psychological changes, determination of new form of identity appears the inquisitional constant of that in an arctic continuum «positive» – «negative» (or acquisition of pseudoidentity). Description of structural (from our point of view harmonious) and destructive (disharmonious) variants of overcoming of crisis period the persons of teens comes in theory true. The structural variants of overcoming of crisis of identity are densely related to three directions of influence on personality: by careful psychological accompaniment of crisis age; by the stopped up system of educator paternal psychological strategies, as discipling, persuasions based on common to all mankind values; by the personality psychological resource of individual.

Keywords: age-old juvenile crisis; crisis of identity of teens; identity; normative crisis.

Рецензенти

Лозова О. М. – д. психол. н., проф.,

Петрунько О. В. – д. психол. н., с. н. с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2015

Прийнято до друку 28.01.2016

УДК 373.2:159.9

Т. О. Даценко

ORCID iD 0000-0001-5494-9834

ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті підкреслено необхідність комплексного вивчення страхів, зокрема дитячих, щоб мати цілісне уявлення про них. Дослідження особливостей опрацювання та подолання страхів (копінг-стратегій) у дітей дошкільного віку надзвичайно важливе, адже саме цей аспект ще недостатньо описаний психологічною наукою. Автором запропоновано програму, організацію та методи дослідження копінг-стратегій із подолання страхів у дітей старшого дошкільного віку. Виявлено основні копінг-стратегії, які доступні дітям у 5-6 років і здійснено їх класифікацію у залежності від того, на якому рівні вони проходять. Також представлено перелік даних стратегій за частотою їх використання дітьми. Означені перспективи подальших досліджень даного питання.

Ключові слова: діти дошкільного віку; копінг-стратегії; методи дослідження копінг-стратегій; подолання страхів.

Вступ. Вивчати копінг-стратегії у дітей дошкільного віку не просте завдання, оскільки науковцями ще не запропоновано чіткої схеми їх дослідження. У фаховій літературі з дослідження

психологічних особливостей переживання та подолання страхів у дітей дошкільного віку науковці зазначають, що страхи мають усі діти і це є абсолютно нормальним і природним явищем. Вченими досліджені функції, об'єкти, вікова динаміка, інтенсивність та інші аспекти дитячих страхів. Нас цікавлять особливості подолання страхів у дітей старшого дошкільного віку, зокрема стратегії копінг, якими володіють самі діти, починаючи з дошкільного віку.

Проблемі копінг-стратегій у дітей дошкільного віку, зокрема для подолання страхів, присвячені роботи таких зарубіжних і вітчизняних науковців як Е. Аронен, Р. Грановська, А. Захаров, Т. Кірманен, П. Корхонен, Ф. Крамер, І. Краав, А. Лахікайнен, Х. Локстон, І. Нікольська, О. Петрунько, С. Салантере, М. Салмела, М. Таймалу та ін.

Мета статті: виявити та проаналізувати копінг-стратегії опрацювання страхів, характерні для дітей 5-6 років.

Програма, організація та методи дослідження копінг-стратегій. У своєму дослідженні ми опиралися на відомі наукові уявлення про те, що: 1) діти дошкільного віку, зокрема старшого, можуть справлятися зі своїми страхами через копінг-стратегії на поведінковому та когнітивному (рідше) рівнях; 2) 5-6-річні дошкільники можуть висловити свої емоції та переживання в усній формі (Салмела М., Салантере С., Аронен Е., 2010, Лахікайнен А., Кірманен Т., Краав І., Таймалу М., 2003, Нікольська І., Грановська Р., 2001 та ін.).

Для того, щоб отримати більш цілісне уявлення про дитячі страхи, необхідно вивчати не лише страх (його зміст, інтенсивність, частоту), а також і інші аспекти страху, зокрема опрацювання та шляхи подолання страхів. Дослідження копінг-стратегій у дітей дошкільного віку дуже важливе, адже саме цей аспект мало описаний психологічною наукою.

Про копінг-стратегії дітей старшого дошкільного віку, які спрямовані на подолання страхів мало відомо. Частіше науковці звертаються до феномену психологічного захисту (Фрейд А., Фрейд З. та ін.). Ми ж вивчаємо, як дитина, намагається впоратися зі своїми страхами активним способом, задіюючи когнітивну або поведінкову сферу. Таке дослідження допоможе мати повнішу картину щодо дитячої безпеки.

Отже, копінг-стратегії можуть бути: 1) *когнітивного рівня*, коли дитина намагається позбутися страхів вирішити проблему, опрацьовує страхи, щоб досягти балансу; 2) *поведінкового рівня*, коли дитина «зустрічає» страх абстрагуванням, агресією, фізичною активністю, грою тощо; 3) *унікна поведінка*, яку ми виділили окремо, як непродуктивну стратегію. Відповідно стратегії когнітивного та поведінкового рівня ми відносимо до продуктивних копінг-стратегій (Лазарус Р., Фокман С., 1984; Нікольська І., Грановська Р., 2001).

Для того, щоб підтримати дитину, важливо знати не лише об'єкти (або ситуації), що активують у неї

страх, а й ті стратегії, які вона застосовує, щоб його позбутися. Дорослий не повинен нав'язувати ті чи інші, на його думку ефективні стратегії, адже вони – індивідуальні.

Організація і терміни. Якісне, описове дослідження проводилося упродовж 2012-2014 рр. на базі дошкільних навчальних закладів № 770 та № 590 міста Києва.

Респонденти. Дані були зібрані з 5-6-річних дітей (N = 38), які проживають у місті Києві. З них 20 дівчаток і 18 хлопчиків. Критеріями відбору учасників для дослідження були: 1) вік дитини (5-6 років), 2) відповідність рівня розвитку віку (за оцінкою вихователів ДНЗ і медичних працівників). Згоду на участь у дослідженні дали батьки дітей та власне діти.

Методи збору даних. Ми орієнтувалися на методологію і методику дослідження дитячих страхів і стратегій опрацювання цих страхів (зокрема і копінг-стратегії), розроблену фінськими та естонськими дослідниками (Лахійкайнен А., Кірманен Т., Краав І., Таймалу М., 2003). На нашу думку, запропоновані цими авторами стратегія і тактика емпіричного дослідження цілком підходить для нашої дослідницької мети. Також ми спиралася на наукові та прикладні дослідження А. Захарова, Р. Грановської, І. Нікольської. Таким чином для збору даних було використано *індивідуальні бесіди* та метод *інтерв'ю за малюнками*.

Індивідуальна бесіда. Запитання бесіди сформульовані на основі опитувальника А. Захарова «Страхи дітей». Бесіда розпочинається наступним чином: «Усі люди, навіть дорослі іноді чогось бояться, хоча вони можуть боятися інших речей аніж діти. А ти мені розкажеш чого боїшся ти?». Дітям пропонується пригадати та уявити те, чого вони найбільше бояться. Якщо у дитини виникають труднощі з цим, то їй пропонують вибрати з переліченого: коли залишаєшся сам, захворіти, померти, смерті батьків, незнайомих людей, мами/тата, покарання, чудовиськ, привидів, запізнитися у садок, перед тим як заснути, страшних снів (яких саме), темряви, вовка (ведмеда, павуків, собак тощо), машин (поїздів, літаків тощо), бурі (урагану, землетрусу тощо), коли дуже високо, коли дуже глибоко, в ліфті (туалеті, переповненому транспорті тощо), води, пожежі, війни, великих вулиць, крові, уколів, болю, несподіваних звуків, лікарів, включати телевізор, комп'ютер тощо. Дітям дозволяється говорити про їхні страхи до тих пір поки вони мають що сказати. У разі потреби ставляться додаткові уточнюючі питання. Далі бесіда продовжується запитаннями про те, що може допомогти впоратися зі страхом, що зазвичай дитина робить дитина, коли їй страшно. Бесіда триває 10-15 хвилин (інколи довше), відповіді дітей фіксуються у таблиці та записуються на диктофон з метою подальшої розшифровки.

Бесіда проводиться неквапливо та докладно. Запитання повторюються час від часу, щоб уникнути

мимовільного навіювання страхів. У випадку, коли дитина стереотипно заперечує усі страхи, дорослий просить давати розгорнуті відповіді типу «не боюся темряви», а не «ні» або «так». Дорослий, що ставить запитання, сидить поруч, а не навпроти дитини, періодично підбадьорюючи її, хвалить за те, що вона говорить відверто. Основна увага приділялася тій частині бесіди, у якій мова йде про власне подолання страхів.

Інтерв'ю за малюнками (за матеріалами М. Таймалу). Необхідність застосування даного методу

обумовлена тим, що дошкільники (5-6 років) не в змозі висловити деякі види страхів (наприклад несвідомі страхи, соціальні страхи, страхи, пов'язані з поведінкою значущих людей, ситуативні страхи).

Дітям пропонується переглянути вісім малюнків (див. Рис. 1.), які супроводжуються короткою історією. Кожен із восьми малюнків, разом з історією до нього, ілюструє потенційно загрозливу ситуацію.

Рис. 1. Зображення для інтерв'ю

Після того як дитина уважно розглянула малюнок і прослухала короткий опис ситуації (наприклад: «Мама і тато Каті сваряться і зляться один на одного»), їй пропонується відповісти на кілька запитань («Як Катя почувається? Що відчуває? Що Катя робить? Чи вона боїться? Чи сильно?»). Для дівчаток головний персонаж історій – Катя, для хлопчиків – Петрик. У разі, якщо імена персонажів збігаються з реальними іменами дітей, їх можна замінити на будь-які інші.

Обробка даних. Після збору даних проводиться їх детальний аналіз, який здійснюється у таких аспектах: 1) виявлення типових копінг-стратегій, які використовує дитина для подолання страху; 2) класифікація виявлених копінг-стратегій.

Результати дослідження. Спочатку ми аналізували дані, які були отримані в процесі **індивідуальних бесід**. Під час бесіди діти говорили про те, чого саме вони бояться та про шляхи подолання страхів, які є ефективними на їхню думку. Усі експліковані дітьми копінг-стратегії були розподілені у дві категорії, в залежності від того, на якому рівні вони проходили – *поведінковому*

або *когнітивному*. Наші зарубіжні колеги робили подібні дослідження (Таймалу М., 2007), власне ми і взяли за основу їхні доробки. Аналогічних вітчизняних досліджень не проводилося. У нашому дослідженні ми виділили 17 стратегій (див. Рис. 2.), які характерні для дітей старшого дошкільного віку.

Найчастіше діти вказували *фізичну втечу* як найефективніший спосіб подолання страху (наприклад, тікаю, ховаюся, закриваю очі тощо).

Дослідник: Що ти робиш, коли тобі страшно в темній кімнаті?

Дитина: Я швидко біжу звідти.

Дослідник: Куди?

Дитина: На кухню, там увімкнене світло.

(Дівчинка, 5 років, 2012).

Другим найбільш розповсюдженим способом копіngu виявилася *прихильність і підтримка близьких людей*. Далі йшла *активна конструктивна поведінка*.

Дослідник: Що ти робиш, коли тебе налякав персонаж з фільму?

Дитина: Виключаю телевизор.

(Дівчинка, 6 років, 2014).

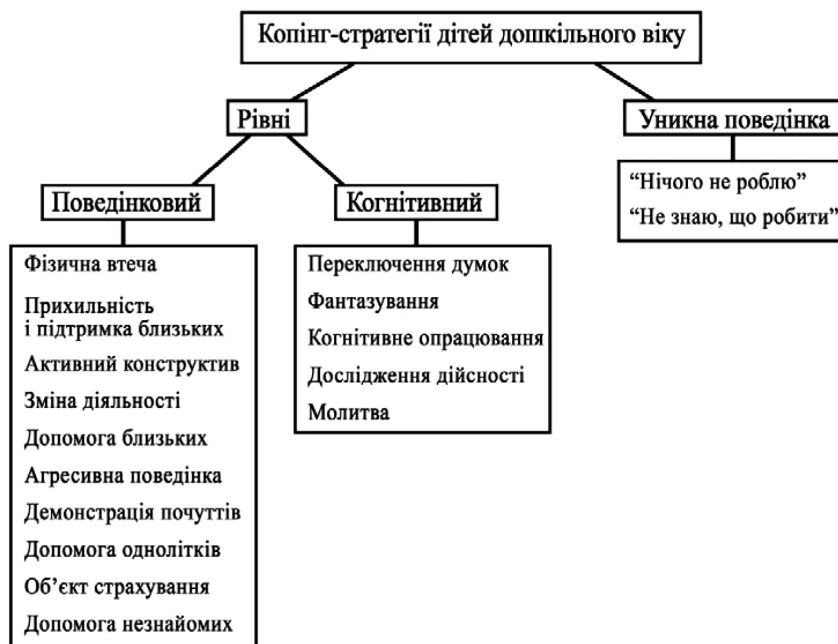

Рис. 2. Категорії копінг-стратегій дітей старшого дошкільного віку

Четвертою за частотою виявилася пасивна закрита позиція відносно подолання страху «нічого не роблю» / «не знаю, що робити».

Найрідше діти називали копінг-стратегії *допомога незнайомих людей, об'єкт страхування та дослідження дійсності*. Тільки 1 з 38 дітей вказали *молитву*, як копінг-стратегію.

Отже, на основі аналізу проведених бесід, ми з'ясували, що дітям старшого дошкільного віку властиві копінг-стратегії *поведінкового* рівня, за ними йде *уникна поведінка* – «нічого / не знаю, що робити», а копінг-стратегії *когнітивного* рівня посідають третє місце.

Цікаві дані були отримані в ході аналізу *інтерв'ю за малюнками*. Найчастіше діти вказували такі копінг-стратегії як *активна конструктивна поведінка, допомога близьких дорослих, демонстрація почуттів* (плач), *фізична втеча*, а також пасивна позиція – *уникна поведінка* (нічого не робить або не знає, що робити). Діти охоче розказували як варто вчинити героям з картинок, щоб позбутися того чи іншого страху.

Інколи називали відразу кілька копінг-стратегій.

Дослідник: Що Петрик робить коли він боїться засинати один в кімнаті?

Дитина: Ну, він може покликати маму.

Дослідник: Навіщо?

Дитина: Він попросить маму лягти спати поруч з ним.

Дослідник: Думаєш, це допоможе йому не боятися?

Дитина: Так! Або він може заховатися під ковдру і страшно не буде.

(Хлопчик, 6 років, «засинати», 2012).

У Таблиці 1. наведений узагальнений перелік копінг-стратегій, які пропонували діти у ході індивідуальних бесід та інтерв'ю за малюнками.

Таблиця 1

Узагальнений перелік копінг-стратегій, які використовують 5-6-річні діти у ситуаціях страху

Копінг-стратегія	Місце в переліку
<i>Поведінковий рівень</i>	
Фізична втеча	1
Прихильність і підтримка близьких	2
Активний конструктив	4
Зміна діяльності	5
Допомога близьких	6
Агресивна поведінка	8
Демонстрація почуттів	11-13
Допомога однолітків	11-13
Об'єкт страхування	14-16
Допомога незнайомих	14-16
<i>Когнітивний рівень</i>	
Переключення думок	9-10
Фантазування	9-10
Когнітивне опрацювання	11-13
Дослідження дійсності	14-16
Молитва	17
<i>Уникна поведінка</i>	
«Нічого не роблю»	3
«Не знаю, що робити»	7

Результати попередніх досліджень демонстрували, що когнітивний копінг не характерний для дітей дошкільного віку. Проте деякі дослідження зокрема і наші показують, що частина дітей зазначає такі стратегії подолання страху.

Таким чином, ми можемо резюмувати, що 5-6-річні діти, як правило, надають перевагу *поведінковим* (тобто реальним діям, які зроблять ситуацію менш загрозливою), а не *когнітивним* копінг-стратегіям (тобто змінити думку про за-

грозливу ситуацію чи об'єкт страху). Важливим є і те, що *уникна поведінка* посідає третє і сьоме місця в переліку. Це говорить про те, що дошкільники тільки вчаться активно долати страх і дорослий має бути завжди поруч аби підтримати дитину у потрібний для неї момент.

Висновки та перспективи подальших досліджень:

1. 5-6-річні діти, як правило, надають перевагу *поведінковим* (тобто реальним діям, які зроблять ситуацію менш загрозливою), а не *когнітивним* копінг-стратегіям (тобто змінити думку про загрозу

ливу ситуацію чи об'єкт страху). Такі стратегії ми відносимо до продуктивних. Поряд з продуктивними стратегіями дошкільники активно застосовують *уникну поведінку* (3 місце в переліку), яку ми відносимо до непродуктивного копіngu.

2. Доцільним буде також проведення *анкетування* батьків із подальшим порівнянням копінг-стратегій, які описували самі діти зі стратегіями, які називали батьки. Таке дослідження надасть змогу об'єктивніше оцінити наявність тих чи інших стратегій подолання страху.

Література

1. **Захаров А.** Дневные и ночные страхи у детей. Серия «Психология ребенка», СПб. : «Издательство СОЮЗ», 2000. – 448 с.
2. **Никольская И., Грановская Р.** Психологическая защита у детей, СПб. : Речь, 2001. – 507 с.
3. **Lahikainen, A.R., Kirmanen, T., Kraav, I., Taimalu, M.** (2003). Studying fears in young children: two interview methods. *Childhood: A global journal of child research*, Vol 10, No 1, pp.83–104.
4. **Lazarus, R.S., Folkman, S.** (1984) *Stress, appraisal and coping*. New York, Springer, 456 p.
5. **Salmela, M., Salanter, S., & Aronen, E. T.** (2010). Coping with hospital-related fears: experiences of pre-school-aged children. *Journal Of Advanced Nursing*, 66(6), 1222-1231, DOI:10.1111/j.1365-2648.2010.05287.x
6. **Taimalu, M.** (2007) *Children's Fears and Coping Strategies: a Comparative Perspective / Thesis from* <http://rahvatervis.ut.ee/handle/1/723>.

Даценко Т. А. ИССЛЕДОВАНИЕ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье подчеркнута необходимость комплексного изучения страхов, в том числе детских, чтобы иметь целостное представление о них. Исследование особенностей обработки и преодоления страхов (копинг-стратегий) у детей дошкольного возраста чрезвычайно важно, ведь именно этот аспект еще недостаточно описан психологической наукой. Автором предложена программа, организация и методы исследования копинг-стратегий по преодолению страхов у детей старшего дошкольного возраста. Выявлены основные копинг-стратегии, которые доступны детям в 5-6 лет и осуществлена их классификация в зависимости от того, на каком уровне они проходят. Также представлен перечень данных стратегий по частоте их использования детьми. Указанные перспективы дальнейших исследований данного вопроса.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста; копинг-стратегии; методы исследования копинг-стратегий; преодоление страхов.

Datsenko T. RESEARCH OF COPING STRATEGIES FOR CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE

The necessity of complex study of fears is underline in the article, including child, that integral idea about them. Research of features of treatment and overcoming of fears (coping) for the children of preschool age is very important, in fact exactly this aspect yet is described not enough by psychological science. An author is offer the program, organization and methods of research of coping on overcoming of fears for the children of senior preschool age. Basic coping strategies that is accessible to the children in 5-6 and their classification is carried out depending on that are educed, what level they pass at. The list of these strategies is also presented on frequency of their use by children.

Coping strategies can be: 1) cognitive level, when a child tries to get rid from fears to decide a problem, processes fears, to attain balance; 2) behavioral level, when a child «meets» fear by abstracting, aggression, physical activity, playing etc.; 3) avoidance, that we distinguished separately, as unproductive strategy. The results of previous researches showed that cognitive coping is not characteristic for the children of preschool age. However some researches including our show that part of children possesses such strategies of overcoming of fear. Thus, we can sum up, that 5-6-years-old children, as a rule, prefer to behavioral (i.e. to the real actions that will do a situation less threatening), but not cognitive coping strategies (i.e. to change opinion of threatening situation or object of fear). It is important and that will avoid behavior occupies the third and seventh places in a list. It shows that preschool children only study actively to overcome fear and the adult must be always alongside, to support a child in necessary for her moment.

Prospects of further researches of this problem have been indicated.

Keywords: coping strategies; overcoming fears; preschool children; research methods of coping strategies.

Рецензенти

Сергеєнкова О. П. – д. психол. н., проф.,
Петрунько О. В. – д. психол. н., с. н. с.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2016

Прийнято до друку 28.01.2016